

Prof. dr hab. Janusz Kruk
Instytut Archeologii i Etnologii
Polskiej Akademii Nauk
Ośrodek Archeologii Gór i Wyzyn
31-016 Kraków
ul. Sławkowska 17

Opinia

o dorobku naukowym pani dr Anity Szczepanek oraz jej książce pt. „Archeotanatologia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne”, wskazanej w postępowaniu habilitacyjnym jako osiągnięcie naukowe

Studia antropologiczne spełniają rozmaite zadania poznawcze - są bardzo rozległe i wyróżniają się holistycznym ujmowaniem zjawisk ze sfery powiązań między biologiczną i kulturowo-społeczną stroną człowieczeństwa. Poszerzają wiedzę z zakresu antropologii fizycznej o aspekty kulturowe oraz pomagają zrozumieć istotę ludzkiej zmienności w czasie i przestrzeni, a także relacje środowisk przyrodniczego i społecznego. Również studia archeologiczne wyróżniają się bardzo dużym zakresem poznawczym. Dotyczą one rozległych dziedzin funkcjonowania społecznego, gospodarczego i kulturowego dawnych grup ludzkich. W badaniach tych niezbędne jest uwzględnianie biologicznych podstaw rozpatrywanych zjawisk. Wynika stąd nieodzowne współdziałanie archeologii i kilku dyscyplin przyrodniczych w tym – w bardzo znacznej mierze – antropologii. Duże znaczenia ma przy tym możliwość współpracy bezpośredniej, już na etapie gromadzenia źródeł. W działaniach tych szczególnie dobrze sprawdzają się uczeni łączący - w sensie edukacyjnym i praktycznym - obie wymienione specjalności naukowe. Do takich badaczy należy pani dr Anita Szczepanek, dysponująca wykształceniem i bogatą praktyką w zakresie obydwu dyscyplin. Studiowała w Uniwersytecie Jagiellońskim. Tytuły zawodowe magistra uzyskała na

Wydziałach: Biologii i Nauk o Ziemi oraz Historycznym tej Uczelni. W Zakładzie Zoologii UJ pracę dyplomową pt. „Cmentarzysko kultury łużyckiej w Opatowie, woj. częstochowskie” napisała pod kierunkiem prof.dr. hab. Krzysztofa Kaczanowskiego. W Instytucie Archeologii UJ obroniła natomiast rozprawę: „Cmentarzysko z epoki brązu w Opatowie, woj. częstochowskie. Jej promotorem był wybitny badacz i dydaktyk prof. dr hab. Marek Gedl. Dysertację doktorską pani Anita Szczepanek wykonywała pod opieką prof.dr hab. Krzysztofa Kaczanowskiego. Obroniła ją na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi, uzyskując stopień doktora nauk biologicznych.

Z Zakładem Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego związana jest cała jej praktyka zawodowa. Poczynając od 1999 roku pełniła tam obowiązki asystenta i adiunkta, następnie zaś (od 2013 r.) starszego wykładowcy. W ciągu kilkunastu lat pracy zgromadziła duże doświadczenie dydaktyczne, łącząc w tym zakresie teoretyczne i praktyczne kompetencje uczonej dwóch specjalności.

*

Jako osiągnięcie naukowe w postępowaniu habilitacyjnym, pani dr Anita Szczepanek przedstawiła książkę zatytułowaną: „Archeotanatologia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne”, wydaną przez wydawnictwo Mitel w Rzeszowie w 2013 r., staraniem Fundacji Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego i Instytutu Archeologii UR jako tom XXV *Collectio Archaeologica Ressoiviensis*. Liczy ona 172. strony tekstu w formacie A4, uzupełnionego obszerną bibliografią i licznymi, starannie przygotowanymi ilustracjami w postaci fotografii, rysunków, wykresów i tabel. Rozważania podzielone są na rozdziały wprowadzające oraz część analityczną odnoszącą się do archeotanatologii i antropologii pochówków zbiorowych, a także uwagi dotyczące bioarcheologicznych aspektów badań nad nimi. Tekst uzupełnia dobre, choć moim zdaniem zbyt krótkie streszczenie w języku angielskim. Książka ma jasną, logiczną konstrukcję. Jest napisana

ładnym językiem, co podkreślam z przyjemnością, dbałość bowiem o piękno polszczyzny nie jest niestety regułą, nawet w naukowych pracach humanistów.

W archeologicznych badaniach pochówków ludzkich szerokie zastosowanie znajduje tafonomia – specjalność poznawcza zajmująca się procesami przekształcania szczątków od momentu złożenia zmarłych w grobie do czasu powstania form subfosalnych. Pozwala ona eliminować z rozważań nad obrzędowością pogrzebową fakty, które nie były rezultatami działań zamierzonych, lecz są wynikiem naturalnych procesów degradacji szczątków. Badania te - jeśli ich przedmiotem są groby ludzkie – wchodzi w skład archeotanologii - nauki zajmującej się biologicznymi i społecznymi aspektami śmierci u społeczności minionych. Uwaga ta powinna przybliżyć powszechnemu rozumieniu nieco „hermetyczny” tytuł książki. Dotyczy ona właśnie objaśnionego zakresu poszukiwań naukowych. Autorka poświęciła ją grobom zbiorowym, czyli takiemu rodzajowi pochówków, który - jak napisała - „...podyktowany był szczególnymi względami wynikającymi ze zdarzeń tragicznych lub odzwierciedlał panujące w danej społeczności praktyki funeralne.”. Są to obiekty nastroczające szczególne trudności analityczne oraz interpretacyjne - zarówno z archeologicznego, jak i antropologicznego punktu widzenia. Przedmiotem badań były groby zbiorowe kilku typów, pochodzące z pradziejów (od neolitu poczynając) oraz średniowiecza i nowożytności. Wszystkie wzięte pod uwagę pochówki były obiektami własnych, kilkunastoletnich badań Autorki.

W książce poruszone zostały różne aspekty eksploracji terenowej grobów zbiorowych i analizy antropologicznej znalezionych w nich szczątków, a także rekonstrukcji obrzędowości związanej z tymi pochówkami. W pewnej mierze praca ma zatem, poza poznawczym, również edukacyjny walor. Szczególnie ważne z tego punktu widzenia są - wsparte dużym doświadczeniem Autorki – uwagi odnoszące się do sposobów eksploracji terenowej i dokumentacji pochówków zbiorowych, których analizy archeologiczne i

antropologiczne są trudne i nie bardzo poddają się schematom, czy też – jak to określiła pani dr A. Szczepanek – „kodeksom postępowania”. Bardzo solidny jest zamieszczony w książce opis zastosowanej, antropologicznej procedury metodycznej. Autorka nie unika przy tym kwestii kontrowersyjnych, takich choćby jak te, które dotyczą określeń płci zmarłych pochowanych w obrządku ciałałnym. Autorka opisała najważniejsze metody antropologiczne i bioarcheologiczne stosowane w analizach zbiorowych mogił pradziejowych, historycznych i nowożytnych. Udało się jej przekonująco przedstawić możliwości poznawcze wynikające z analiz struktury wymieralności, cech epigenetycznych szkieletu, wyznaczników stresu mięśniowo-szkieletowego i przyżyciowej wysokości ciała oraz dymorfizmu płciowego. Warto podkreślić, iż w pracy znalazły się również przykłady analiz fizyko-chemicznych kości z grobów zbiorowych, ściślej zaś badań zawartości pierwiastków śladowych w zębach niektórych pochowanych osobników oraz określeń izotopowych próbek materiału osteologicznego.

Ważną częścią pracy jest klasyfikacja pochówków zbiorowych, w której wykorzystanych zostało kilka kryteriów. Jest to przedsięwzięcie bez precedensu w polskiej literaturze specjalistycznej. Rozwinięciem dokonanych rozróżnień są – wypełniające większość objętości książki – opisy i analizy grobów zbiorowych, zbadanych przez Autorkę w trakcie kilkunastoletnich prac własnych. Są wśród nich pochówki z neolitu oraz epok brązu i żelaza - bardzo interesujące z punktu widzenia studiów nad zmieniającymi się zwyczajami pogrzebowymi - oraz średniowieczne i nowożytne mogiły zbiorowe z pól bitewnych. Szczególną uwagę zwracają staranne analizy dotyczące grobu ciałałnego z okresu rzymskiego, odkrytego w miejscowości Modlniczka koło Krakowa. Podkreślenia warte są też rozważania odnoszące się do dawnych i współczesnych, ossuariów – to znaczy jednorazowych albo wielokrotnych depozytów ekshumowanych kości ludzkich.

W wywodach analitycznych Autorka zastosowała logiczny algorytm poznawczy, zadając w odniesieniu do grobów zbiorowych pytania: kogo, kiedy i dlaczego w nich pochowano. Odpowiedzi wymagały szczegółowego rozpatrzenia przesłanek archeologicznych i antropologicznych. W rezultacie, czytelnik otrzymał kompetentne i przekonujące rozstrzygnięcie postawionych kwestii. Jest to inspirująca i twórcza część rozważań.

Książka pani dr A. Szczepanek jest dziełem dojrzałym, zarówno pod względem metodologicznym, jak i dobranych środków analizy. Ma ona niepodważalną wartość merytoryczną i w znacznej mierze jest nowatorska. Bez wątpienia książka ta znajdzie się wśród pozycji cenionych zarówno przez archeologów, jak i antropologów. Jako rzeczywiste osiągnięcie naukowe, powinna być poważnym argumentem pozytywnym w postępowaniu habilitacyjnym.

*

Ważnym kierunkiem aktywności badawczej pani dr Anity Szczepanek są studia antropologiczno-archeologiczne nad zwyczajami pogrzebowymi społeczności pradziejowych. Polegają one na analizach wyposażenia grobowych oraz antropologicznych określeniach wieku i płci zmarłych. W dociekaniach tych brane są również pod uwagę szczegóły konstrukcji grobów i ułożenia pochowanych w nich osobników. W rezultacie ustalane są archeologiczne wyznaczniki określeń antropologicznych. Zasadnicze znaczenie w tych poszukiwaniach miały obserwacje poczynione w odniesieniu do wielkiej, liczącej ponad 800 grobów, nekropoli pradziejowej zbadanej w Opatowie koło Kłobucka. Stwierdzone tam odmienności konstrukcji i wyposażenia grobowych, skojarzone ze szczegółami różnicowań antropologicznych pozwoliły na szereg cennych przyczynków do badań nad zwyczajami pogrzebowymi społeczności kultur łużyckiej i przeworskiej.

Interesujące w naukowych poczynaniach pani dr A. Szczepanek są analizy bioarcheologiczne, których wyniki poszerzają zakres klasycznych oznaczeń

antropologicznych. Na przykład, badania chemiczne zębów zmarłych pochowanych na cmentarzysku zbadanym we wspomnianym wyżej Opatowie, umożliwiły rekonstrukcję jakościowych zmian diety w okresie obejmującym czasy użytkowania nekropoli, a także stwierdzenie społecznego egalitaryzmu w tym zakresie i zbliżonych możliwości dostępu do źródeł pożywienia.

Inną ścieżką analiz naukowych, uprawianych przez panią dr A. Szczepanek są próby odtwarzania osteobiografii, czyli historii życia zmarłych, rekonstruowanej na podstawie badań ich kostnych szczątków. W pracach tych przedmiotem zainteresowań badaczki są między innymi zmiany patologiczne, świadczące o jakości życia pochowanych, a w szerszej perspektywie umożliwiające ustalenia paleoepidemiologiczne. Jeszcze inne wiadomości wynikają ze stwierdzanych na kościach urazów *perimortem*, stanowiących przyczynę zgonu lub przyżyciowych (wygojonych). Niektóre z nich pozwalają na wskazanie rodzajów używanej broni i ważne ustalenia na temat dawnych technik walki. W ramach poszukiwań w zakresie osteobiografii, pani dr A. Szczepanek prowadziła także badania mięśniowo-szkieletowych wyznaczników aktywności fizycznej, pozwalających między innymi na powiązanie niektórych składników wyposażenia grobowego z rodzajem życiowej aktywności osoby pochowanej oraz obserwacje dotyczące różnic pomiędzy mężczyznami i kobietami w obciążeniu pracą.

Duże znaczenie mają podejmowane z udziałem pani dr A. Szczepanek analizy izotopowe ludzkich szczątków kostnych. Badania te dotyczyły szkieletów z pochówków neolitycznych, w tym przede wszystkim pochodzących ze zbiorowych grobów odkrytych w Koszycach i Bronocicach na lessach Wyżyny Małopolskiej. Były to analizy porównawcze zawartości izotopów tlenu w zębach i kościach, umożliwiające między innymi odtwarzanie mobilności w grupach ludzkich, czyli zmian miejsca pobytu jednostek w trakcie ich życia. Prace polegające na określaniu zawartości izotopów węgla i azotu w kościach ludzkich z

kilku cmentarzy neolitycznych wykonuje pani dr A. Szczepanek w ramach międzynarodowego projektu badawczego „Individual relations - cultural diversity and interaction in Neolithic Poland”. Wyniki tych analiz pozwalają na odtwarzanie zmian w żywieniu, do których dochodziło w trakcie rozwoju osobniczego. Mieszczą się one w szerszym nurcie badań sposobów karmienia niemowląt i dzieci w populacjach pradziejowych i współczesnych.

Analizy prowadzone klasycznymi metodami antropologicznymi są podstawą wszystkich badań prowadzonych przez panią dr A. Szczepanek. Dotyczą one szkieletów i kości przepalonych ze stanowisk cmentarnych w różnych częściach Polski i rozmaitych okresów chronologicznych - od paleolitu po czasy współczesne. Wśród tych prac na podkreślenie zasługuje, analiza zębów mlecznych dziecka z grobu kultury oryńskiackiej w Jaskini Borsuka. Są to najstarsze szczątki *Homo sapiens* znane dotąd z obszaru Polski, datowane na 27 tys. lat BP. Swoje zainteresowania starszą epoką kamienia rozwija pani dr A. Szczepanek uczestnicząc obecnie w realizacji projektu badawczego „Jaskinia Ciemna w Ojcowie. Zespoły kulturowe i chronostratygrafia”. Z neolitem związane są klasyczne analizy antropologiczne badaczki wykonane w ramach grantów NCN: „Kształtowanie współczesnej populacji Europy Centralnej w świetle badań neolitycznego mtDNA” oraz „Zastosowanie analiz stabilnych izotopów tlenu w badaniach grup pradziejowych na przykładzie pochówków z wielokulturowego stanowiska w Bronocicach”. Ciało palnego obrządku pogrzebowego dotyczą prace pani dr A. Szczepanek nad materiałami ze znanych cmentarzysk kultur: łużyckiej w Opatowie i Treście Rzędowej oraz przeworskiej w Mokrej i Żabieńcu. Obiektem zainteresowań badaczki był również cmentarz z XVI – XVIII wieku w Krośnie Odrzańskim, a także zbiorowe mogiły żołnierzy odkryte w Złotnikach koło Krakowie. We wszystkich wymienionych i wielu jeszcze innych przedsięwzięciach pani dr A. Szczepanek celem były nie tylko analizy antropologiczne. Podsumowania wykonanych badań zostały opatrzone

wartościowymi interpretacjami – takimi, na przykład, jak zamieszczone w pracy pt. „Ludność kultury trzcinieckiej w świetle badań antropologicznych” (w: K. Kaczanowski red. 100-lecie Zakładu Antropologii UJ. Księga Jubileuszowa. Kraków 2008, s. 243-257).

Warte podkreślenia są prace pani dr A. Szczepanek jako archeologa. Realizując tą część swych naukowych zainteresowań prowadziła ona wieloletnie badania wykopaliskowe na wspomnianym poprzednio cmentarzysku ciałopalnym, szkieletowym i birtualnym w Opatowie w woj. śląskim. Brała też udział w opracowaniach zespołów zabytkowych z wielu innych, zróżnicowanych pod względem kulturowym i chronologicznym stanowisk archeologicznych.

*

Prace badawcze pani dr A. Szczepanek znajdują podsumowanie w bardzo licznej (szczególnie jak na młodą badaczkę) bibliografii. Obejmuje ona aż 116 pozycji, których większość jest opracowaniami problemowymi, analitycznymi i monografiami źródłowymi. Wiele z nich zostało opublikowanych w językach obcych. Warto podkreślić, iż duża część tego obszernego spisu to artykuły współautorskie. Świadczy o skłonności do pracy zespołowej znamionującej nowoczesność w uprawianiu nauki.

Z satysfakcją stwierdzam, że zarówno dokonania naukowe, organizacyjne i dydaktyczne pani dr Anity Szczepanek, jak i jej książka pt. „Archeotanatologia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne”, wskazana jako osiągnięcie naukowe, w pełni odpowiadają wymogom stawianym przy ubieganiu się o stopień doktora habilitowanego.

Kraków, 9 lipiec 2014 r

/-/ Prof. dr hab. Janusz Kruk, czł.koresp. PAU